

HARİCİ VATANDAŞLAR: FRANSIZ MANDASI SURİYESİNDE KİMLİK ETİKETLEME VE KİMLİK SÖYLEMİ (1920-1932)*

VICTORIA ABRAHAMYAN**

Giriş

Yüzyıllar boyunca, yerinden etme ve nüfusun yeniden iskânını, sadece savaşta önemli bir silahı değil, aynı zamanda Avrupa imparatorluklarında ve Ortadoğu'da devletliğin kilit bir aracı da oldu. Hem geçmişte hem de günümüzde zorunlu göç, tartışmalı bölgenin üzerindeki kontrolü temin ederek gücün konsolide edilmesine, nüfus üzerinde daha etkin gözetlemeye ve sosyal ve nüfus mühendisliğinin gerçekleştirilmesine yardımcı olur. Bunu yapmak için, yerinden etme ulusal ve etnik kimliklerin yaratılmasına veya konsolidasyonuna da katkı sağlar. Bu, özellikle zorla yerinden etmeler sebebiyle hareket halinde olan çok sayıdaki mülteci ile ulus-devletlerin güçlenmesi arasındaki ikili mücadeleye şahitlik eden 20. yüzyılın ilk yıl-

(*) Bu makalenin İngilizce orijinalinin referansı için bkz. "Citizen Strangers: Identity Labelling and Discourse in the French Mandatory Syria, 1920-1932", *Journal of Migration History*, 6/1 (2020), s. 40-61.

(**) Bu makalenin ilk versiyonlarını okudukları için danışmanım Prof. Jordi Gorgas Tejel'e ve meslektaşım Ramazan Hakkı Öztan'a teşekkür ederim. Bu proje, Gerda Henkel Stiftung'un yanı sıra, Avrupa Birliği UFUK 2020 Araştırma ve Yenilik Programı kapsamında (burs anlaşması 725269) Avrupa Araştırma Konseyi tarafından fonlanmıştır.

ları için geçerlidir. Bu ikili mücadele üzerine düşünen Aristide Zolberg, ulus-devletlerin inşasını bir mülteci üretim süreci olarak görürken,¹ Nevzat Soğuk, mültecilerin varlığının ev sahibi devletler için yıkıcı olduğu kadar iyileştirici etkilerinin de olduğunu, her ikisinin de soruna ve devletlik için bir kaynağa dönüştüğünü iddia eder.² Peter Gatrell, benzer şekilde, devletlerin mülteci üretirken, mültecilerin de devleti inşa ettiğine işaret eder.³

Ortadoğu tarihçileri, geçen yirmi yılda bu fikri alıp Ortadoğu boyunca mültecilerin ve göçmenlerin oynadığı merkezî rolü göstererek daha da ileri taşdılar. Bilhassa Laura Robson, mülteci idaresinin Milletler Cemiyeti (MC) ve İngiliz ve Fransız manda yönetimleri için nasıl esas *raison d'être* [varlık sebebi] haline geldiğini gösterir.⁴ Keith Watenpaugh, modern insani yardımın doğuşunun yanı sıra, Fransız Manda İdaresi'nin Suriye'deki Ermeni mültecilere yönelik "hayatta kalanların pazarlığı" dediği siyasetleri üzerine kapsamlı bir şekilde yazmıştır.⁵ Benjamin Thomas White, Arap milliyetçiler ile Fransız sömürge yöneticileri arasında Ermeni ve Kürt mültecilerin Suriye'ye gelmesiyle hız kazanan mücadeleyi inceler.⁶ Son olarak, Stacy Fahrenthold, Fransız manda idarecilerinin Levant'taki koloni

1 Aristide Zolberg, "The Formation of New States as a Refugee-generating Process", *Annals of the American Academy of Political and Social Science* 467 (1983), s. 24-38.

2 Nevzat Soğuk, *States and Strangers: Refugees and Displacement of Statecraft*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1999.

3 Peter Gatrell, *The Making of the Modern Refugee*, Oxford University Press, Oxford, 2013, s. 175.

4 Laura Robson, *States of Separation: Transfer, Partition, and the Making of the Modern Middle East*, University of California Press, Berkeley, 2017.

5 Keith D. Watenpaugh, *Bread from Stones: The Middle East and the Making of Modern Humanitarianism*, University of California Press, Oakland, 2015; "Towards a New Category of Colonial Theory: Colonial Cooperation and the Survivors' Bargain - the Case of the Post-Genocide Armenian Community of Syria under French Mandate", Nadine Méouchy ve Peter Sluglett (ed.), *The British and French Mandates in Comparative Perspectives*, Brill, Leiden, 2004, s. 597-622.

6 Benjamin Thomas White, "Refugees and the definition of Syria 1920-1939", *Past and Present*, 235/1 (2017), s. 141-178.

iktidarlarını güçlendirmek için nasıl Suriyeli ve Lübnanlı göçmenler üzerinde hak iddia ettiklerini göstermiştir.⁷

Genişleyen bu literatür, Ermeni soykırımının ardından Ermeni mültecilere sağlanan insani yardım üzerine yapılan eleştirel okumalarla sıklıkla etkileşime girmiştir. Örneğin, Edward Said'in şarkiyatçılık eleştirisini bu konuya intibak eden Joanne Laycock, oryantalist söylemin yalnızca Ermeni mülteci imajını değil, aynı zamanda insani yardımın doğasını ve uygulanmasını da nasıl etkilediğini gözler önüne serer.⁸ Diğer taraftan, Davide Rodogno, en büyük uluslararası insani yardım kuruluşlarından biri olarak 1915'te soykırımdan hayatta kalanlara yardım etmek için kurulan Yakın Doğu Yardım Heyeti'nin [*Near East Relief* (NER)] doğuşunu ve dönüşümünü gösterir.⁹ Buna ek olarak, Jaffa Panken, NER'in kamuoyu ilgisi oluşturmak ve bağış toplamak için basın kullanımını ve stratejilerini inceler.¹⁰

Söz konusu literatürün kaydedeğer ilerlemesine rağmen, mültecilerin bizzat kendilerinin modern Suriye'nin şekil almasındaki doğrudan ve dolaylı rolleri, özellikle mültecilerin dilindeki kaynaklarla akademik anlamda hemhal olunmadığı için, çalışılmamış bir konu olarak kaldı. Bu boşluğu işaret eden bu makale daha önceki araştırmalara dayanıyor ve Fransız Mandası'ndaki Suriye'de dahililer ve haricilerin inşasında Ermeni mültecilerin oynadıkları rolleri keşfetmeyi amaçlıyor. Bunu, üç önemli olayı analiz ederek yapıyor: Ermeni mültecilerin vatandaşlık ve oy hakkına erişimi (1924-1925), Büyük Suriye İsyanı (1925-1927) ve yeni Ermeni mültecilerin gelişi (1929-1930). Kürtler ve Süryaniler gibi diğer mülteci gruplar da Ermenilerle birlikte iki dünya savaşı arası dönemde Suriye'de is-

7 Stacy Fahrenthold, *Between the Ottomans and the Entente: The First World War in the Syrian and Lebanese diaspora, 1908-1925*, Oxford University Press, New York, 2019.

8 Joanne Laycock, *Imagining Armenia: Orientalism, Ambiguity and Intervention 1878-1925*, Manchester University Press, Manchester, 2009.

9 Davide Rodogno, "Beyond Relief: A Sketch of the Near East Relief's Humanitarian Operations, 1918-1929", *Monde(s)*, 2/6 (2014), s. 45-64.

10 Jaffa Panken, "Lest they perish': The Armenian Genocide and the Making of Modern Humanitarian Media in the U.S., 1915-1925", doktora tezi, University of Pennsylvania, 2014.

kân edilmiş olsalar da, bu makale, yalnızca ülkenin en büyük göçmen toplumu olan ve Suriye'nin ulusal dokusunda büyük bir iz bırakan Ermenileri tartışmaya açacaktır.

Bu makale, Ermeni mültecilere karşı Arap milli söylemi ile mültecilerin siyasi elitlerinin kullandıkları söylem arasındaki ikili mücadelenin her iki toplumun da “öteki”sini inşa etmesine katkı sağladığını ve karşılıklı olarak birbirini dışlayan ulusal kimliklerin yaratılmasında hayati bir rol oynadığını iddia ediyor. Buna ek olarak, Suriye’de farklı bir Ermeni kimliği, Fransız Manda İdaresi ve Milletler Cemiyeti tarafından görünürde bir siyasi sadakat karşılığında ve manda altındaki Suriye’deki “misyon”larını meşrulaştıran bir yöntem olarak sağlanan devamlı destek gibi dışsal etmenlerin sonucu olarak ayrıca üretildi. Bu süreci, bir dizi birincil kaynak kullanarak araştırıyorum. Özellikle her iki toplumdan önde gelen entelektüellerin görüşlerini beyan ettikleri ve tartışmalara katıldıkları önemli bir platform olan gazeteler, iki savaş arası dönem, Suriye’de basının eşsiz gelişimine sahne olduğundan, bu çalışma için en üst düzeyde öneme sahiptir.¹¹

Bu çalışma için önde gelen iki Arapça gazete –*El Kabas* (1928-1958) ile *El Şeb* (1927-1937)– kullanıldı.¹² Her iki gazete de Şam’da günlük olarak yayımlanmıştır ve milliyetçi duruşlarıyla bilinmektedirler, bu yüzden iki gazetenin sayfalarında da birçok kez Ermeni karşıtı makale yayımlanmıştır. Ermeni mültecilerin bu nevezuhur Ermeni karşıtı retoriğe tepkileri, kendi toplumlarının yayınlarında ifade edildi. Bu tepkileri görebilmek için, Halep’te yayımlanan *Suriagan Mamul* ve *Yep-rad’ın* yanı sıra *Lipanan* (Beirut), *Arev* (İskenderiye) ve *Husaper* (Kahire) gibi bir dizi Ermenice gazete de incelenmiştir. Geriyeye kalanlar yerine bu gazeteler seçilirken, farklı siyasi parti

11 İki savaş arasındaki dönem boyunca, 263’ü Beyrut’ta, 92’si Şam’da, 31’i Halep’te ve 22’si Trablus’ta olmak üzere Suriye ve Lübnan’da 490 süreli yayın basıldı. bkz. Nadine Méouchy, “La presse de Syrie et du Liban entre les deux guerres 1918-1939”, *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée* 95-98 (2002), s. 55-70. Manda İdaresi’nin sonunda (1946), Suriye’deki Ermeni toplumu tarafından otuz adet süreli yayın basılıyordu. Nicola Migliorino, *(Re) constructing Armenia in Lebanon and Syria: Ethno-cultural Diversity and the State in the Aftermath of a Refugee Crises*, Berghahn Books, New York, 2008, s. 69.

12 Bu gazetelerin külliyatları Beyrut Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi’ndedir.

organları ve bağımsız gazeteler arasında bir denge tutturulmaya çalışıldı.¹³ Bunlara ek olarak, Fransız diplomatik belgeleri, Milletler Cemiyeti Daimi Manda Komisyonu'nun arşivi ve Kilikya Ermeni Katolikosluğu arşivi de bu çalışmada kullanıldı.

Bu makale dört kısımdan oluşuyor. İlk kısım, yerinden edilme, milliyetçilik ve milli kimlik arasındaki bağlantıyı inceliyor. İkinci ve üçüncü kısımlar ise, özellikle Suriye milliyetçi söylemi ile Fransız Manda İdaresi ve Milletler Cemiyeti'nin Ermeni mültecilere yönelik siyasalarına odaklanıyor. Nihayetinde, son bölüm, mültecilerin siyasi elitinin ortaya koyduğu söylemleri ve stratejileri inceliyor.

Yerinden edilme, milliyetçilik ve milli kimlik

Anadolu Ermenilerinin 1914 ile 1922 arasında cereyan eden tehirci ve soykırımı, Osmanlı topraklarındaki en önemli kitlesel yerinden edilme ve mülksüzleştirme hadiselerinden biriydi.¹⁴ Farklı tahminlere göre, 1,2 ile 1,5 milyon Ermeni zorla evlerinden edildiler ve Birinci Dünya Savaşı boyunca Der Zor ve Musul'a doğru ölüm yürüyüşüne gönderildiler.¹⁵ Yaklaşık 1 milyon Ermeni yok oldu. Suriye'ye ulaşan kabileler, Halep'i Ermeni mülteciler için büyük bir merkeze çevirdiler. Manda İdaresi'nin

13 *Suriagan Mamul* (1922-1927), Hınçak Partisi yayın organıyken, *Yeprad* (1927-1949) ve *Arev* (1915-1944) Ramgavar Partisi'nin gazeteleriydi. *Lipanan* (1924-1935) bağımsız bir gazeteydi; *Husaper* (1926-1936) ise Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayın organıydı. Tüm Ermenice gazetelere Yerevan'daki Ermeni Ulusal Kütüphanesi'nden ve Viyana'daki Mkhitarist Kütüphanesi'nden ulaşılmıştır.

14 Ermeni soykırımı için bkz. Richard G. Hovannisian, *The Armenian Genocide in Perspective*, Transaction Books, New Brunswick, 1986; Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Providence, 1995 [*Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, Belge Yayınları, İstanbul, 2008].

15 Akademisyenler arasında soykırım kurbanı Ermenilerin sayısına ilişkin bir uzlaşma yoktur. Sayılar, Toynbee tarafından ortaya atılan 460.000 ile 860.000 arasından Lepsius tarafından belirtilen 1 milyona ve Bernard Lewis'in ortaya koyduğu 1,5 milyona kadar değişmektedir, bkz. Migliorino, *(Re)constructing Armenia in Lebanon and Syria*, s. 30.

tahminlerine göre yaklaşık 200 bin Ermeni şehirden geçerken, bunların 75 bini Halep Vilayeti'ne yerleşti.¹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun tehcir ve iskân politikaları, zorunlu göçü, Ortadoğu'da milliyetçiliğin karakteristik özelliği haline getirdi.¹⁷

19. yüzyılın sonundan itibaren popülerleşen yeni bir ideoloji olan milliyetçilik, etnik sınırların siyasi olanları kesemeyeceği ilkesinin savunusu olarak görüldü. Belirli bir devlette belirli bir etnik grubun ve ideolojisinin üstünlüğünü kabul eden milliyetçilik, siyasi meşruiyetin kaynağı olarak, 20. yüzyılda ulus-devletlerin önemli özelliklerinden biri haline geldi.¹⁸ Bu yeni kavram, Osmanlı İmparatorluğu'nda aidiyetin doğum yerine göre değil, dinî, dilsel ve kültürel özelliklere dayanan millete, belirli bir sosyal topluluğa dahil olmaya göre tanımlandığı daha önceki pratiklerden temel olarak farklıydı.¹⁹

Suriye'de milliyetçiliğe, öncelikle Milletler Cemiyet'nin gözetimi altında bölgede manda yönetimini üstlenen Fransa'ya karşı verilen bağımsızlık mücadelesi damgasını vurdu. “Doğu Hristiyanları”nın [*chrétiens d'Orient*] koruyuculuğu ve “medenileştirme misyonu” [*mission civilisatrice*] olarak ambalajlanan manda sistemi, Fransa'nın kolonyal arzularını örtmek için iyi tasarlanmış bir kılıf işlevi gördü. Medenileştirme projesi, Batılılaşmış Suriye eliti için kısmen kabul edilebilirken, içerdiği siyasi gündem öyle değildi.²⁰

16 Centre des archives diplomatiques de Nantes, series Mandat Syrie-Liban (Buradan itibaren CADN-SL), no. 575, *Installation de réfugiés arméniens à Alep*, Beyrut, 8 Temmuz 1940.

17 Dawn Chatty, *Displacement and Dispossession in the Modern Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010, s. 289.

18 Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford University Press, Oxford, 1983 [*Uluslar ve Ulusçuluk*, çev. Günay Göksoy Özdoğan, Büşra Ersanlı Behar, Hil Yayınları, İstanbul, 2018].

19 Millet sistemi, Osmanlı yöneticilerinin iktidarı güvenilir araçlar ve toplum liderlerine devrederek imparatorluğun nüfusunu etkili bir şekilde organize etmelerini sağladı. Müslümanların dışında esasen üç millet vardı: Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler, bkz. Karen Barkey ve George Gavrilis, “The Ottoman millet system: non-territorial autonomy and its contemporary legacy”, *Ethnopolitics*, 15/1 (2016), s. 24-42.

20 Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate: The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945*, Princeton University Press, Princeton, 1987; James Gelvin,

Çeşitli dinî ve etnik topluluklara ev sahipliği yapan Suriye, Büyük Güçler'in icadı olarak ortaya çıktı. Bu toplumlar kolonyal yönetime karşı ciddi anlamda birlik gösterdiklerinden, Fransız güçleri böl-yönet stratejisi uygulayarak, etnik ve dinî grupları Sünni Arap çoğunluğa karşı dengeleyici faktörler olarak kullandılar.²¹ Bu belirsizlik ve siyasi gerginlik bağlamında, bölgeye gelen Ermeni mültecilerin yalnızca varlığı bile istenilmeyen addedildi ve Arap milliyetçiler, onları Suriye ulusunun inşasının önünde bir engel olarak gördüler. Sonuç olarak, bu mülteciler, Suriyeli ev sahiplerinin onların varlığını giderek artacak şekilde sekter, siyasi ve iktisadi bir tehdit olarak gördüğü siyasi ve sosyal bir çıkmazda tutuldular.²²

Buna karşın, mülteciliğin kırılğan statüsü ve korkunç kolektif tecrübeyle birlikte devamlı bir güvensizlik haliyle, Ermeni mülteciler, bir an önce bir toplum oluşturmak için, verilen tüm yardımları kabul etmenin yanı sıra siyasi ve kültürel kaynaklarını da mobilize ettiler. Migliorino gibi bazı akademisyenler, Ermeni mültecilerin nihai hedefinin ayırt edilebilir bir toplumsal-kültürel kimliği sürdürebilmek olduğunu ileri sürerler.²³ Ancak, mültecilerin başından beri belirli bir stratejisi olup olmadığı tartışılabilir. Esasında, belirgin bir Ermeni kimliği sürdürme ve asimile edilemeyen güçlü bir toplum kurmadaki başarı, yalnızca toplumun çabaları sayesinde mümkün olmamıştı, aynı zamanda, Ermeni mültecilere karşı agresif Arap milliyetçisi söylemiyle birlikte Milletler Cemiyeti ve Fransız Manda İdaresi'nin devamlı desteği gibi çok daha güçlü etmenlerin bir araya gelmesinin bir sonucuuydu.

Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire, University of California Press, Berkeley, 1998.

21 Khoury, *Syria and the French Mandate*.

22 Watenpugh, "Towards a New Category of Colonial Theory", s. 601.

23 Nicola Migliorino, "Kulna Suriyyin? The Armenian Community and the State in Contemporary Syria", *Revue des Mondes Musulmans et de la Méditerranée*, 115-116 (2007), s. 97-116.

Suriyeli milliyetçiler ulusu tahayyül ediyor: “Dahililer” ve “Hariciler”

Binlerce Ermeni, o dönem henüz hukuken tanımlanmamış bir statü olan devletsiz mülteciler olarak Suriye'ye vardılar.²⁴ Bu statü, ancak Mayıs 1926'da Milletler Cemiyeti tarafından, daha sonra uluslararası mülteci rejiminin temellerini oluşturan “mülteci”nin kim olduğunu tanımlamasıyla tanınacaktı. Fakat bu yeni yasal statü, ilk başta yalnızca iki mülteci grubuna –Ruslar ve Ermeniler– uygulandığından, sınırlı ve seçici bir özelliğe sahipti.²⁵

Ermeni mültecilerin yeni evi olan Manda Suriyesi, iki savaş arası dönem boyunca ciddi oranda siyasi hareketliliğe sahne oldu. Modern tarzda siyasi partilerin çoğu bu dönemde kuruldu: Halk Partisi [*Hizb el şeb*], Milli Cephe [*El Kutla el Wataniyya*], Komünist Parti, Suriye Milli Sosyal Partisi ve Müslüman Kardeşler.²⁶ Gazetelerin rolü, parti ideolojilerini yaymak ve kamuoyunu bilgilendirmek için hızlıca önem kazandı. Gazeteler, rekabet halindeki yerel elitler arasındaki müzakerelerin ve karşılaşmaların vuku bulduğu siyasi alanlar haline geldiler. Milliyetçi söylemin hüküm sürmesine rağmen, yine de, farklı siyasi çevreler, Filistin'e Yahudi göçü, Suriye'nin bağımsızlığı veya ekonomik ve sosyal sorunlar gibi dönemin çok tartışılan konularına dair farklı ve çoğunlukla çelişen görüşler ortaya koydular.²⁷ Suriye milliyetçiliği perspektifinden görülen mülteci meselesi, bir şekilde

24 Yaklaşık 13 bin Ermeni'den oluşan küçük bir cemaat, mültecilerin gelişinden önce, çoğunlukla Halep'te yaşıyordu. Çoğu Arapça konuşuyordu ve Suriye toplumuna entegre olmuşlardı, bkz. *Suriagan Daretsuys*, Halep, 1923, s. 235-238.

25 League of Nations, *Arrangement relating to the Legal Status of Russian and Armenian Refugees*, 30 Haziran 1928, League of Nations Treaty Series, cilt 89, no. 2005, <https://www.refworld.org/docid/3dd8cde56.html> (son erişim tarihi: 30 Mayıs 2019).

26 Doktor Abdurrahman Şehbender tarafından yönetilen Halk Partisi, Büyük Suriye İsyanı'nda önemli bir rol oynarken, farklı milliyetçi çevrelerin bir araya gelerek 1928'de oluşturduğu Milli Cephe, bir siyasi partiden çok, bir bağımsızlık hareketiydi. 1946'daki bağımsızlığa kadar Suriye siyasetine hâkim oldu.

27 Örneğin, yalnızca birlik üzerine üç farklı algı vardı. Suriye'nin birliği, Arap birliği ve İslâmi birlik mümkün olabilirdi. Nadine Méouchy, “La presse de Syrie et du Liban”, s. 58.

tüm bu konularla yakından ilgiliydi ve kısa zamanda milliyetçilik yanlısı çoğu yayın tarafından ele alındı. Bu yayınlar arasında Şam'da çıkan *Elif Ba* (Pan-Arap), *El Şeb* (milliyetçi), *El Fata el Arab* (Pan-İslâmıcı) ve *El Kabas*'ın (Milli Cepheci) yanı sıra Halep'te yayımlanan *El Nahda* (milliyetçi) ve birçok başka gazete vardı.²⁸ Şaşırtıcı olmayacak bir şekilde, milliyetçi yayınlar mülteci karşıtı bir retorik kurarken, çoğunlukla tarafsız veya manda yanlısı *El Takaddum*, *Le courier de Syrie* ve *Doğru Yol* gibi bir avuç Halep gazetesi ise mülteci yanlısı tavırlarıyla biliniyordu.

Açıkça, bir kimliği açıklamaktan uzak olan mülteci damgasının kendisi, karışık bir değerler ve yargılar kümesini ima ediyordu.²⁹ Roger Zetter, ufuk açıcı araştırmasında, “damgalamanın basmakalıp bir kategorilendirme ve belirgin bir kategori oluşturma süreci, damgalananlar için geniş kapsamlı sonuçları olan kudretli bir süreç” olduğunu belirtir.³⁰ Aslında duyguyla yüklendikleri, belirli anlamları ima ettikleri, farklılıkları ön plana çıkardıkları ve aynı zamanda kamuoyunu etkilediklerinden, etiketlerin güçlü oldukları bilinir. Bu, Ermeni mültecilerle ilgili makalelerin 1920'ler ve 1930'lar boyunca Suriye ve Lübnan'ın önde gelen milliyetçi gazetelerinin ilk sayfalarında mütemadiyen yer aldığını açıklıyor. “Misafirlerimiz Ermeniler”, “Ey Ermeniler, Büyük Tehlike Arz Ediyorsunuz”, “Zeki Unsurlar (?) ve Ülkede Gerçek Çıkarı Olanlar”, “Ne Zamandır Zayıflar Güçlülerin Oyununu Oynuyor?” buna verilen birkaç örnek olabilir.³¹ Nihayetinde, başlıkta veya metnin içinde kullanılan “Ermeniler”, “Misafirimiz Ermeniler”, “Ermeni mülteci-

28 Siyasi sınıflandırma, Fransız istihbarat raporuna aittir, bkz. CADN-SL, no. 906, Liste des journaux et periodiques, Damas, 6 Şubat 1929.

29 Roger Zetter, “Refugees, Repatriation and Root Causes”, *Journal of Refugee Studies*, 1/2 (1988), s. 99-106, 99-100.

30 Roger Zetter, “Labelling Refugees: Forming and Transforming a Bureaucratic Identity”, *Journal of Refugee Studies*, 4/1 (1991), s. 39-62, 44.

31 “Düyüfine el ermen” [Misafirlerimiz Ermeniler], *El Ahwal*'den aktaran *Lipanan*, 23 Temmuz 1926; “Khatarakum azim eyuhe el ermen!” [Ey Ermeniler, Büyük Tehlike Arz Ediyorsunuz], *El Şeb*, 1 Eylül 1930; Necib el Ris, “Anasir reşida?! Wa ashab masalih hakikiyya fi el biled” [Zeki Unsurlar? Ve Ülkede Gerçek Çıkarı Olanlar], *El Kabas*, 27 Ocak 1932; “Mete ken el daif yalabu luaba el kawi?” [Ne Zamandır Zayıflar Güçlülerin Oyununu Oynuyor?], *El Kabas*, 20 Mart 1933.

ler”, Ermenilerin ötekiliğini ön plana çıkarmak için sıkça kullanılan deyimler haline geldiler.³²

Ermeni karşıtı hisler, özellikle Halep Vilayeti’nde mültecilerin varlığı daha yoğun şekilde hissedildiğinde, Suriyeli ev sahipleri arasında oluşmaya başladı. Ironik bir şekilde, mültecilerin büyük gruplar halinde yaşamakta ve korku ve güvensizlikten dolayı şehre dağılmaya dair her türlü girişime karşı durmakta ısrarcı olmaları, varlıklarını ve yeni gelenler olarak statülerini ön plana çıkardı. Ayrıca, Müslüman olmamaları ve Arapça konuşmamaları, Suriyeli ev sahiplerinin gözünde ötekiliklerini de görünür kıldı.

Yine de böylesi bir söylem, içine gömülü olduğu tarihsel bağlamın nasıl evrildiğini analiz etmeden tamamen anlaşılabilir. Suriyeli siyasi partilerin, basın organlarının ve yayınlarının ürettiği Ermeni karşıtı söyleme yakından bakmak, Ermenileri “hariciler” olarak sunarak “Suriyeli” kimliğini “dahililer” olarak (yeniden) onaylamada 1920 ile 1932 arasındaki üç kilit momentin önemli bir rol oynadığını görmemize imkân sağlar.

Suriye vatandaşı olarak Ermeni mülteciler

Ermeni mültecilerin Suriye vatandaşlığı almaları ve siyasi katılımları, kuşkusuz yukarıda bahsedilen üç momentin ilkiydi. Özellikle Ermeni mültecilerin kendi topraklarına dönemeyeceklerinin ve yaşadıkları ülkelerde statülerinin yasallaştırılması gerektiğinin kesinleştiği Lozan Antlaşması’nın imzalanmasının (1923) ardından, Ermeni karşıtı söylem farklı bir biçim aldı.³³ Antlaşmadan yalnızca bir yıl sonra, Ağustos 1924’te, Fran-

32 Dikkat çekici bir şekilde, bu başlıklar ve Suriyelilerin tavrı, genel olarak, Ermeni mültecilere Suriye vatandaşlığının verilmesinden (1924) ve Ermenilerin hukuken “misafir” ve “mülteci” olmaktan çıkmalarından çok sonra bile, 1930’ların ortasına kadar aynı şekilde devam etti. “Mülteci” kategorisinin te- kabul ettiği yeni kahçı bir ev bulma anlamının aksine, “misafir” geçiciliği çağrıştırıyordu.

33 Temmuz 1923’te imzalanan Lozan Antlaşması, soykırımdan kurtulanları topraklarına dönme haklarından mahrum bıraktı ve sonuç olarak Güneydoğu Avrupa ve Ortadoğu’da yaşayan Ermeni mültecileri devletsiz hale getirdi, bkz. Watenpugh, *Bread from Stones*, s. 168.

sız Manda İdaresi, mültecilere Suriye vatandaşlığı verdi ve ardından Ermeni karşıtı tepkiler tetiklenmiş oldu. Bu anlamda, *El Fatâ el Arab* gazetesi şöyle bir uyarı yapıyordu: “Her Suriyeli bilmelidir ki Ermenilerin tehditkâr varlığı hoş görülmeye devam ederse, Suriye ve Lübnan artık ‘Ermenistan’ olarak anılacaktır.”³⁴

Fransız manda idarecisi, Ermenilere 1925’te oy verme hakkı vererek, onların siyasi imtiyazlarını daha da genişlettiğinde, Ermenilerin siyasi katılım ihtimalleri, Suriye siyasi eliti arasında ve basınında hararetle bir tartışma başlattı. Özellikle iki mesele büyük önemi haizdi: Kim “Suriyeli” kabul edilecekti ve bu kararı verme yetkisi kimindi? Suriyeli ev sahipleri gibi Ermeni mülteciler de eski Osmanlı vatandaşlarıydılar, fakat artık dinin (İslâm) ve etnisitenin (Araplık) rolü, Suriye milliyetçileri tarafından vurgulanıyordu. Dahası, üçüncü bir gücün, Fransız otoritelerin ismen de olsa var olan Suriye hükümetine resmen hiç danışmadan mültecilerin iskânına imkân tanınması, kısa bir süre sonra vatandaşlık ve oy hakkı vermesi durumu kötüleştirdi ve Suriye milliyetçileri arasında bir egemenlik krizi yarattı.³⁵ “Onlar manda yönetiminin mi, yoksa bizim mi misafirlerimiz? (...) Fransa, ülkemizin kapılarını onlara sonuna kadar açtı ve binlercesi geldi, vadilerimizi doldurdular ve bizi evimizde rahatsız etmeye başladılar.”³⁶

Suriye milliyetçileri, ülkenin sahibinin kendileri olduğunu ve bu tür konulardaki kararları Fransızların değil kendilerinin vereceğini ileri sürdüler: “Biz, Suriyeliler ülkenin sahipleriyiz ve bu tür kararlarda söz hakkımız var, bu yüzden Suriye’de 100 bin Ermeni’nin daha iskân edilmesi kararına karşı itiraz etmek istiyoruz.”³⁷

34 *El Fata el Arab*’dan aktaran “Hayeri Suriyai yev Lipanani meç” [Suriye ve Lübnan’da Ermeniler], *Arev*, 6 Mart 1925.

35 White, “Refugees and the Definition of Syria”, s. 144.

36 Aktaran Muhattis, “Khentın meğı gar mı klorer e çırhori. Hazar khelok aşkhaber en çen gırtser hanel’ (Khoski meçernis)” [Bir deli bir kuyuya taş atmış, bin akıllı çalışmış çıkaramamış (Laf aramızda)], *Lipanan*, 23 Temmuz 1926.

37 Vurgu bana aittir. “İskân el ermen fi Suriya” [Ermenilerin Suriye’de iskânı] *El Şeb*, 21 Temmuz 1928. Bu makale, Fransızların Suriye’de daha fazla Ermeni mülteci iskân ettirme niyetine dair söylentiler üzerine yazılmıştır.

Akabinde, Ermeni mültecilerin oy hakkı olmasının yaklaşan seçimlere etkisi oldu. Milletvekili seçimleri (1926), Ermenilerin ve diğer Hıristiyan toplumların katılımı gerekçesiyle, Halep'in yerel milliyetçi liderleri tarafından boykot edildi. Sonuçlar, tam da Fransızların beklediği gibiydi. *El Şeb*'deki makale şöyle diyordu:

Ermeni göçmenlere gelince, diğer Hıristiyanlarla birlikte sayıları, Meclis'te birden fazla temsilcileri olmasına imkân vermiyor, fakat yine de iki tane çıkardılar. (...) % 80'inin ülkeyi terk etmesine rağmen kayıtlı seçmen olarak kaldıkları için, biz, Ermenilerin bir temsilci çıkarmaya bile hakları olmadığını düşünüyoruz.³⁸

Gazetede bu makale, ayrıca “ekalliyetler altı vekil çıkarabiliyorken, (Arap) ekseriyetin sadece beş vekil” çıkardığı seçimlerin bu skandal sonuçlarına da itiraz ediyordu.³⁹ Dahası, Fransız idarecilerin 1928'de ülke çapında yapılan anayasa meclisi seçimlerinde Ermeni mültecilere oy verme hakkı tanıması, Ermeni karşıtı tepkileri bir kez daha tazeledi. Suriyeli gazeteler, Suriye'de oy hakkını hak edecek kadar uzun yaşamamış olan yeni unsurlar olarak çerçeveledikleri Ermenilerin ulusal olarak tanımladıkları seçimlere katılım hakkını ağır bir şekilde eleştirdiler.

Ermeniler bu suçlamalar karşısında sessiz kalmadılar. Onlar da Suriye'ye gelmelerinin hemen ardından burada gazeteler yayımlamaya başladılar.⁴⁰ Hatta Osmanlı Ermenileri arasında geleneksel olarak aktif Hınçak, EDF ve Ramgavar partilerinin o dönem Suriye ve Lübnan'daki mülteci kamplarında da destekçileri mevcuttu.⁴¹ Arap milliyetçilerinin suçlamalarına cevap

38 “Hukuk el ektheriyeh wa el ekaliyet” [Ekseriyetin ve ekalliyetlerin hakları] *El Şeb*, 1 Nisan 1928.

39 A.g.e.

40 İlk gazeteler *Hay Tzayn* ve *Darakir* 1918'de Halep'te yayımlandı.

41 Sosyal Demokrat Hınçak Partisi (Hınçaklar olarak da bilinir), 1887'de İsviçre'nin Cenevre şehrinde kuruldu. Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF, Taşnaktsutyun olarak da bilinir) 1890'da Gürcistan'ın Tiflis kentinde, Ermeni Demokrat Liberal Parti (Ramgavar) 1907'de İstanbul'da kuruldu.

verdikleri ve kendi pozisyonlarını ortaya koydukları kendi gazeteleri bile vardı.

Suriye milliyetçileri etiketleri kullandıkça ve Ermeni mültecilerin harici olduklarında ısrar ettikçe, yani müşterek bir kültürel arka planı reddettikçe, aksine, Ermeni mülteciler sıklıkla paylaşılan Osmanlı geçmişine ve tecrübesine gönderme yapıyorlardı. Örneğin Ramgavarlar, *El Nahda*'nın suçlamalarına cevap olarak, Halepli Ermenilerin gazetesinin editörleri kadar kendilerini "Suriyeli" saymaya hakları olduğunu, çünkü Ermeni mültecilerin % 90'ının geldiği Antep, Kilis ve Maraş'ın Osmanlı zamanında Halep Vilayeti'nin parçası olduğunu açıklamışlardı.⁴²

Yine de, Ermeniler bu sorunla yaralanmışlardı. Bir tarafta, Lozan Antlaşması onları daimi iskân aramak zorunda bırakmışken, diğer tarafta, Suriye vatandaşlığı ve bu ülkede oy hakkı kazanarak, kanunen vatandaşlık görevlerini yerine getirmeye mecbur bırakılmışlardı: "Maalesef ki, haksız bir şekilde suçlanan Ermenilere yöneltilen durum budur."⁴³

Büyük Suriye İsyanı

Fransız idaresine karşı Büyük Suriye İsyanı (1925-1927), Arap basınında Ermeni karşıtı tepkileri kışkırtan tartışmalı ve önemli dönemlerden ikincisine tekabül eder. Ermeni komünistler isyanda aktif rol almalarına ve Fransızlara karşı Araplarla birlikte savaşmaları için birçoklarını mobilize etmeyi başarmalarına rağmen, birçok Ermeni bu isyan sırasında tarafsız kaldı.⁴⁴ Bu yüzden, Ermeni Apostolik Kilisesi'nin lideri, "Ermenilerin yeni geldiklerini, Fransız idaresine sadık olduklarını ve yerel halkla arkadaş olduklarını" Şam'da açıklayarak, Ağustos 1925'te Fransız idaresinin Şam sokaklarında Hıristiyanla-

42 "El Nahdayı kırkırıc hotvadzı; Mer hay yeğpayrnerin" [El Nahda'nın kışkırtıcı makalesi; Bizim Ermeni kardeşlerimize], *Yeprad*, 23 Nisan 1928.

43 "Hay B Garki indroğneru" [Ermeni ikinci sınıf seçmenlere], *Yeprad*, 18 Nisan 1928.

44 H. Topuzyan, *Siriayi ev Libanani Haykakan Gaghtojakhneri Patmutiun 1841-1946* [Suriye ve Lübnan'da Ermeni Toplularının Tarihi, 1841-1946], Yerevan, 1986, s. 223.

ra dağıttığı silahları almayı reddetti.⁴⁵ Buna rağmen, yine de bir bütün olarak toplum Fransızlardan taraf görüldü. Daha da önemlisi, birkaç düzine Ermeni'nin isyanın bastırılması sırasında Fransız ordusuna katıldığı gerçeği, modern Suriye'nin en mühim Ermeni karşıtı pogromlarını tetikledi.⁴⁶ Bazı tahminlere göre, 1925'te Şam'daki mülteci kampına yapılan Ermeni karşıtı saldırılar 50 kişinin canına mal oldu. İsyanın bastırılmasında Ermenilerin kilit rol oynadıklarına dair yalan haberlerin kökeni, halen tartışma konusudur. Birçok tarihi Ermeni kaynak, Ermeni karşıtı propagandanın esas olarak yükselen gerginliğin ana kaynağı olan Türkçe basın tarafından yürütüldüğünden bahseder.⁴⁷ Kilikya tahtındaki Katolikos II. Sahak, bu olaydan kısa bir süre sonra şöyle yazacaktı: "Ermeni taburlarının yağmaya karıştığına ve yerel halkı katlettiğine dair söylentiler vardı."⁴⁸ Ermeni tarihçi Hovhannes Topuzyan'a göre, Fransız idaresi böyle söylentilerin yayılmasını teşvik etmişti, böylece Hıristiyanların koruyucusu ve Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki aracı rolünü meşrulaştırmıştı.⁴⁹ Nihayetinde, Ermenilerin isyana katılımı, çatışmaya mezhepler arası bir karakter vererek ve dolayısıyla Şam'ın bombalanmasını meşrulaştırarak, Suriye milliyetçilerinin dikkatini dağıtmayı başardı.⁵⁰

45 A.g.e., 225.

46 Ermeniler, Suriye nüfusu içindeki oranlarına göre, polis kuvvetlerinde biraz fazla sayıda temsil edilseler de, yine de 1925'te bu kuvvetlerdeki sayıları yalnızca 369'dur. Bu kuvvetlerin en büyük unsuru, 1925 yılı itibarıyla, 2.468 kişiyle Arap Sünni Müslümanlardır, bkz. N. E. Bou-Nacklie, "Les Troupes Spéciales: Religious and Ethnic Recruitment, 1916-1946", *International Journal of Middle East Studies*, 25/4 (1993), s. 645-660, 653.

47 Özellikle, 1930'lar boyunca *Cumhuriyet* ve *Milliyet* gazetelerinde yayımlanmaya birbiri ardına devam eden Ermeni karşıtı makaleler, bu kez Kuzey Suriye'de Ermeni yerleşimlerini hedef almıştı, bkz. CADN-SL, no. 575, Information N: 2977, Sûreté Damascus, l'Inspecteur general des polices (11 Aralık 1929); Püzant Yeğyayan, *Jamanagagits Badmutyün Gatogigosutyán Hayots Giligio 1914-1972* [Kilikya Ermeni Katolikosluğu'nun Çağdaş Tarihi, 1914-1972], Antilyas, 1975, s. 264-269; Topuzyan, *Siriayi ev Libanani*, s. 227.

48 Yeğyayan, *Jamanagagits Badmutyün*, s. 265-266.

49 Topuzyan, *Siriayi ev Libanani*, s. 222-232.

50 Şam, 18-21 Ekim 1925 tarihlerinde Fransız uçakları ve tanklarınca yoğun ateş altına alındı. Bütün mahalleler yok edildi ve yüzlerce sakini öldürüldü. Bu olay, kolonyal tarihin ilk büyük çaplı şehir bombardımanıydı.

Dahası, Topuzyan Fransız idaresinin Ermeni mültecilerin ihtiyaç olduğunda Hıristiyan-Müslüman veya Ermeni-Arap çatışması yaratılmasına imkân verecek belirli bir şekilde yeniden iskân edilmesine dair bariz bir stratejisi olduğunu iddia eder. Fransız Yüksek Komiseri Maurice Sarrail ile Taşnak temsilcileri arasındaki bir toplantının sonuçlarının özetlendiği bir mektuptan alıntılar: “Yüksek Komiser, Ermenilerin esas olarak Şam ve Beyrut civarında yeniden iskân edilmeleri (...), ordu hizmetine alınmamaları ve bunun yerine polis birliklerinde hizmet etmeleri gerektiğini düşünüyor.”⁵¹

Polis birliklerinin kurulması, kamu düzeninin korunması ve muhafazası amacıyla, Manda'nın ikinci maddesi tarafından öngörülmüştü.⁵² Bu birliklere Ermenilerin yüksek oranda katılımı, aslında ev sahibi toplum ile sonradan gelen toplum arasında kuşku ve gerginlik yarattı. Şaşırtıcı olmayacak şekilde, Suriye milliyetçileri Fransa'nın Manda'nın ikinci maddesini ihlal ettiğinden şikâyetçiydiler. Milletler Cemiyeti'ne gönderilen arzuhaller, Ermeniler “yerli” değil “misafir edilen mülteciler”, dolayısıyla “hariciler” olduğundan, Fransız idaresinin onları polis birliklerine almaya hakkı olmadığını iddia ediyordu.⁵³

Ermeni yanlısı tutumuyla bilinen Halep gazetesi *El Takaddum* bile Ermeni mültecileri suçlayan bir dizi makale yayımlamıştı: “(...) Bu ülkede misafir olduklarını ve onlara tüm kapılar kapatıldığında buraya kabul edildiklerini unuttular.”⁵⁴

Genel olarak Ermeni mülteciler ise “birkaç aç, eğitimsiz gencin yaptıklarının tüm topluma mal edilmesi hakkaniyetli olmadığı” için, Ermeni karşıtı retoriğin yalan haber, propaganda ve fazla genellemeciliğin bir sonucu olduğuna hayıflanıyorlardı.⁵⁵ Da-

51 H. Topuzyan, *Hayeri Masnakutyune Siriayi ev Libanani Azgayin-Azagrakan Sharjunnerin* [Suriye ve Lübnan'daki Milli Özgürlük Hareketlerine Ermenilerin Katılımı], Yerevan, 1968, s. 25

52 A.g.e.

53 Topuzyan, *Siriayi ev Libanani*, s. 227-228.

54 Aktaran “Hamaynavarutyunı Halebi meç” [Halep'te Komünizm], *Yeprad*, 3 Eylül 1930.

55 “Sirian yev nor hay kağtaganneri. nor voğperkutyun” [Suriye ve yeni Ermeni mülteciler: Yeni bir Felaket], *Lipanan*, 26 Mart 1926.

hası, “O vakit neden bir Çerkes veya bir Kürt yanlış bir şey yaptığında, bu hiçbir zaman tüm topluma mal edilmiyor da, Ermeniler için olduğunda hep böyle yapılıyor?” diye sormuşlardı.⁵⁶

Yeni Ermeni mültecilerin gelişi

Ermeni karşıtı söylemin yeniden zirveye çıkmasına sebep olan üçüncü önemli gelişme, 1929 ile 1930 arasında, 8 ile 10 bin yeni Ermeni mültecinin Suriye’ye gelmesiydi.⁵⁷ Yeni gelenlerin çoğu, Fransız Manda İdaresi’nin “boş ve uzak” topraklarda onların ucuz insan gücünden faydalanmaya teşebbüs ederek iskân etmek istediği Yukarı Cezire olarak bilinen Kuzey Suriye’ye yerleşti. İronik bir şekilde, Arap milliyetçilerin daha çok dikkatini çeken bu durum, ters etki yarattı. Arap milliyetçiler, derhal Ermeniler ile Filistin’e göç eden Yahudiler arasında paralellik kurmaya başladılar ve Yukarı Cezire’nin bağımsız bir Ermeni milli yurdu olması tehlikesine karşı endişelerini dile getirdiler:

Bu arada, Yahudiler milli bir yurt –İsrail– yaratmayı amaçlıyorlar; sayıları çok olmasa da, Filistin’deki bu projelerinde oldukça yol aldılar. Şimdi çok sayıda Ermeni de buraya geldi ve tüm ülkeye “saldırdılar” (...) ⁵⁸

Mandacı güçler de bu karşılaştırmaların hedefi haline geldiler: “Fransız Manda İdaresi, Yahudi yurdu yaratarak Filistin’i diğer Arap ülkelerinden ayırmayı amaçlayan İngilizler gibi, Suriye’yi Türkiye ve Irak’tan ayırmayı hedefliyor. Fransızlar aynı-sını Suriye’de yapmak istiyor.”⁵⁹ Aynı makale, Fransızların kısa sürede yerli nüfusu zayıflatmak için, bilerek “çalışkan ve gür-

56 “Suriyahayutyun gatsutyun; badaskhanadvutyunner çratsnek!” [Suriye Ermenilerinin Durumu; Sorumluluk Almayın], *Lipanan*, 13 Nisan 1926.

57 Yoğun bürokratik baskı, olağanüstü yüksek vergi, mallara el konulması ve diğer baskıların, göçlerinin esas sebebi olduğu belirtiliyordu. Pasaportları, “Tekrar Türkiye’ye giremez” diye damgalanmıştı. Vahe Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie*, éditions Karthala, Paris, 2004, s. 277-285; CADN-SL, Cabinet politique 1926-1941, no. 576, L’Arménie et les Arméniens, s. 32.

58 “El ermen fi haleb” [Halep’te Ermeniler], *El Şeb*, 10 Temmuz 1927.

59 “Armenians in Syria” [Suriye’deki Ermeniler], *El Mukaddem*, CADN-SL, no. 575, basından alıntılar, 25 Aralık 1929’dan 2 Ocak 1930’a kadar olan gazeteler.

min olmadığını tanımlayamaya çalıştılar. Bu sebeple, giderek *dahilileri* –Suriyeli ev sahipleri– *haricilerden* –sonradan gelen Ermeni mülteciler– ayıran bir kimlik sınırı oluştu. Fakat Suriyeli milliyetçilerin polemikleri, dışsal faktörler de merkezi rol oynadığından, Manda Suriyesi’nde “dahililer” ile “hariciler” arasında büyüyen boşluğun derinleşmesine imkân sağlayan tek güç değildi.

Dışarıdan farklı kimliklerin yaratılması: Milletler Cemiyeti ve Fransız Mandası

Suriye’ye geldikleri günden itibaren, Ermeni mülteciler, insanîyetçi perspektiften spesifik bir şekilde belirlenmiş ihtiyaçlara –yemek, barınma, korunma– sahip olan iyi tanımlanmış alıcı bir grubu kasteden kurumsal etiketlemelere de maruz kaldılar.⁶² Fransız Manda İdaresi, Milletler Cemiyeti ve diğer yardım kuruluşları gibi çeşitli uluslararası aktörler tarafından onlara yardım etmek için özel çaba harcandı. Esasen bu çabalar, asimilasyondan kurtulmak ve “kolektif acılarından ve hayatta kalma tecrübelerinden arta kalanlar”dan dinî kurumları ve Ermeni dilini de içeren Ermeni kültürünün belirgin özelliklerini korumayı amaçlıyordu.⁶³

Özellikle Milletler Cemiyeti, Ermeni mülteciler adına, “dağılıma ve kültürel asimilasyon yoluyla (...) ‘Ermeni ulusu’nun daha çok erozyona uğramasını önleyecek” kolektif ve bireysel bir refahı destekleyerek, onların toplumsal kurtuluşunu sağlamayı hedefleyen “özel bir hümaniteriyenizm”e liderlik etti.⁶⁴ Bu anlamda, Ermeni mültecilere karşı tutum ve onların iskânını, derhal Fransız Manda İdaresi ve yerleştirme sürecini fonlayan ve yakından izleyen Milletler Cemiyeti’yle ilişkilerde önem kazandı. Diğer işlerin arasında iskân, Suriye-Türkiye sınırı boyunca tarım kolonilerinin kurulması ve Halep ve Beyrut’ta ayrı Ermeni mahalleleri inşa edilmesiyle başarılmıştı.

62 Zetter, “Labelling Refugees”, s. 44.

63 Watenpugh, *Bread from Stones*, s. 154.

64 *A.g.e.*, s. 160, 166-167.

Fransa Suriyesi ve Lübnan Yüksek Komiseri Henri Ponsot (sağda) ile Suriye Sağlık Hizmetleri Direktörü Tabip Albay Jude, Aralık 1929'da Beyrut'taki Ermeni mülteci kamplarını ziyaret ediyorlar (Kaynak: Nubar Kütüphanesi, Paris).

Tabii ki, bu çabalar Fransızların Levant'ta yükselen Arap milliyetçiliğini dengelemek için gayrimüslim ve Arap olmayan toplumları güçlendirmeye çalışan kolonyal siyasetleriyle uyumluydu. Bir Fransız yetkilinin belirttiği gibi, “bizim Suriye’yi karışık nüfuslu bir ülke haline getirmek ve Müslüman unsurları dengelemek için dayanmaya ihtiyaç duyacağımız Hıristiyan unsurları güçlendirmemiz gerekir”.⁶⁵ Dahası, Ermenilerin iskânı hızlıca bizzat mandanın meşruiyet kaynağı ve Fransız hümaniteryenizminin prestijinin sembolü haline geldi. Bu iskân siyaseti Ermeni mültecilere istihdam sağlarken, toprak satın alma, evler ve hatta bütün bir mahalle ve köy inşa etmeyi amaçlıyordu. Fransız Yüksek Komiseri Henri Ponsot, şöyle açıklıyordu:

Mültecilerin *daimi olarak yerleşmelerini* sağlamak gereklidir. Hedef budur. Ermenilerle ilgili korkulabilecek olan, birikim-

65 CADN-SL, n. 586, letter (n: 612 / KD), Weygard'dan Dışişleri Bakanlığı'na (25 Ağustos 1924).

leri olduğu anda başka bir yere gitmek isteyecek olmalıdır. Bundan kaçınmak zorunludur ve bundan kaçınmak için, onlardan toprak parçası, bir ev veya bir tarlası olan küçük mülk sahipleri yaratmamız gerekiyor (...)⁶⁶

Vatandaşlık ve oy hakkı verme çabalarıyla beraber bu iskân politikaları, Fransız idaresinin Suriye'nin demografik resmini değiştirme ve kolonyal idareyi güçlendirmek için Ermenileri kullanma amacına hizmet edecekti.⁶⁷ Bu yüzden, Fransa bu mültecileri Suriye'nin dışına taşıma çağrılarına hararetle karşı çıktı. Örneğin, Lozan Antlaşması, “soy bakımından ayrı olanlara halkının çoğunluğu kendi soyundan olan devletlerden birinin uyrukluğunu alabilme” imkânı öngörmüştü.⁶⁸ Ermeniler bahsinde bu, Sovyet Ermenistanı olabilirdi. Fakat Fransa, Suriye'de yaşayan Ermenilerin şimdiden kendilerine yeter hale geldiklerini ve tamamen yerleştiklerini iddia ederek, Milletler Cemiyeti'nin bu tarz girişimlerine karşı çıktı.⁶⁹

Sonuç olarak, belirgin bir Ermeni toplumu Fransızlara başka bir yolla da hizmet edebilirdi. Özellikle seçimler sırasında Fransız siyasi ajandasının taşıyıcısı olabilirdiler. Aslında, Ermeni mülteciler, 1926 ve 1928 seçimlerinde ezici oranda Suriye milliyetçilerine karşı oy kullandılar. Planlarını gerçekleştirmek için, Fransız Manda İdaresi, büyük oranda Ermeni siyasi partilerinden birisine, Batı yanlısı olarak bilinen EDF'ye bel bağlamıştı. Bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, diğer iki siyasi parti, Hınçaklar ve Ramgavarlar Fransızlara ve Suriyelilere karşı daha tedbirli politikalar geliştirdiler.

66 Vurgu bana aittir. CADN-SL, n. 575, Procès-verbal, Comité de secours aux réfugiés arméniens (24 Haziran 1931).

67 Watenpaugh, *Bread from Stones*, s. 176; *Being Modern in the Middle East, Revolution, Nationalism, Colonialism, and the Arab Middle Class*, Princeton University Press, Princeton, 2014, s. 211-308.

68 Lozan Antlaşması 32. Madde, N. Migliorino, *(Re)constructing Armenia*, s. 54.

69 Narine Margaryan, *Hayots tseghaspanutyan hetevanqov Sırıayum hastatvats Hay taragirneri kargavijake ev Hay-Arabakan pokhharaberutyunnere 1915-1924 (1915-1924tt.)* [Ermeni Soykırımı Sonucunda Suriye'ye Yerleşen Ermeni Muhacirlerin Statüsü ve Ermeni-Arap İlişkileri, 1915-1924], HH KAA Hayots Tseghasbanutyan Tankaran-Insdidud, Yerevan, 2013, s. 154.

Bu sebeple, yerli Arap nüfusunun, dışarıdan destek alan ve Suriye milliyetçilerinin inancına göre Suriye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden Ermeni mültecilere karşı giderek büyüyen bir antipati hissetmesi şaşırtıcı değildir. Bu hissiyat, Batı'nın hürmaniteryen müdahalelerinin sıklıkla kayırılan hedefi olan Ortadoğu Hıristiyanlarının, yabancı güçlerin müttefiki olarak algılandığı Osmanlı zamanlarına dayanıyordu.⁷⁰ Manda Suriyesi'nde de buna benzer algılar Ermeni karşıtı duygular güdülmesine sebep oluyordu. Suriye milliyetçileri, Ermenilerin varlığını Fransız idaresinin meşruiyet kaynağı olarak addediyorlardı:

Ermeniler Suriye'de yabancı olduklarını söylüyorlar, bu yüzden yerel siyasetle hiçbir ilgileri ve buna karşı bir ödevleri de yok. (...) Hiçbir vatandaşlık görevini yerine getirmeden eşit haklara sahip olmak için ceplerinde Suriye ve Lübnan pasaportları olmasını tercih ediyorlar. Karşılığında, *ülkemizin özgür geleceğine ket vuran Batı imtiyazlarından faydalanıyorlar* (...) ⁷¹

Nihayetinde, Fransız Manda İdaresi ve Milletler Cemiyeti'nin Ermeni mültecilere yönelik bu "özel" tavrı, bu mültecilerin "ötekiliği"ni daha da ön plana çıkardı ve dışarıdan gelen ve ev sahibi toplumlar arasındaki uçurumu daha da genişletti.

Harici vatandaşlar: Mültecilerin siyasi elitinin söylemleri

Suriye'deki Ermeni mülteciler, 1920'lerin başındaki geleneksel anlayışa göre bir ulusal cemaatten başka bir şey değillerdi. Soykırımdan hayatta kalanlar, (eskiden) zengin ve fakir, şehirli ve taşralı, Ermenice, Türkçe ve Kürtçe konuşan ve orantısız sayıda kadın ve çocuk, her türden insanın olduğu gerçek bir insan yığını oluşturuyordu. Ayrıca, inanç ve politik aidiyetlerinden ötürü daha da bölünmüş durumdaydılar.

70 Davide Rodogno, *Against Massacre: Humanitarian Interventions in the Ottoman Empire, 1815-1914*, Princeton University Press, Princeton, 2012.

71 Vurgular bana aittir. "Necib el kadiya el ermaniyeh fi suriya; wecibet el ermen fi el beled" [Suriye'de Ermeni meselesi; Ülkedeki Ermenilerin görevleri], *El Şeb*, 5 Ekim 1928.

Çoketnili ve dinî kimliklerini muhafaza etmenin tehlikede olduğuna dair bilince rağmen, Ermeni mültecilerin ilk başlarda belirgin bir toplum kurmaya dair belirli bir stratejileri yoktu. Aksine, fiziksel kurtuluş esas kaygılarıydı ve Levant'a alışılması gerektiğine dair çağrılar tekrarlanıyordu.⁷²

Yine de, güçlü Ermeni karşıtı tepkiler, aniden Suriyeli misafirperverliğinin mutlak farz edilmemesi gerektiğinin ve dolayısıyla barış içinde bir arada yaşamı mümkün kılmak için yeni stratejilere ihtiyaç olduğunu fark eden Ermeni mülteciler için bir alarm haline geldi. Michel de Certeau'nun ufuk açıcı *The Practice of Everyday Life* kitabında öne sürdüğü, zayıfın dayatılan sınırlamalar içinde hareket edebileceği bir alan yaratmak için güçlüyü taklit ettiğine dair çerçeve, Ermeni siyasi eliti tarafından kullanılan farklı taktikler ve stratejilerde hemen fark edilir.⁷³ Milliyetçiliğin yönetici elit tarafından kolektif ulusal kimliği şekillendirmek için kullanıldığı her an, milliyetçilik, eşzamanlı olarak mezhepsel ve etnik gruplarca, soyut kültürel, dilsel, ahlâki, sosyolojik, hatta psikolojik ve fiziksel hasletler yoluyla, "ulusal" modele göre kendi belirgin kimliklerini geliştirmek için ödünç alındı ve adapte edildi.⁷⁴

Aynı şekilde, Ermeni siyasi partiler, etkisiz ve dağınmış mülteci yığınlarını, milliyetçi duygularını canlandırarak ve onları Ermeni karşıtı retoriğin etrafında ve karşısında mobilize ederek organize bir topluma dönüştürme teşebbüsüyle etnik milliyetçiliği kullandılar.⁷⁵ Sosyal hayat, ekonomik ağlar ve kiliseler, okullar, siyasi partiler ve yardım kuruluşlarını içeren kurumlar adım adım oluşturuldu. Fakat Ermeni elitler dahili çeşitlili-

72 Paris'teki Ermeni Ulusal Delegasyonu'nun Sahak Katolikos'a gönderdiği Şubat 1922 tarihli mektup bunun örneğidir: "Halkımızın Suriye'nin yerlileriyle barış içinde ve dostça birlikte yaşamayı sürdürmeye dair büyük ilgisi var. Bu sıkıntılı zamanlarda, sabırlı olmak ve kendimizi alıştırmak mecburidir (...)" Aktaran Yeğyayan, *Jamanagagits Badmutyun*, s. 265.

73 Michel de Certeau, *The Practice of Everyday Life*, University of California Press, Londra, 1988.

74 Elizabeth Picard, "Y a-t-il un problème communautaire en Syrie?", *Maghreb-Machrek* 87 (1980), s. 7-21.

75 Etnik milliyetçilik için bkz. Anthony Smith, "Ethnic myths and ethnic revivals", *European Journal of Sociology* 25 (1984), s. 283-305.

Halep'teki mülteci kampında bir Ermeni okulu (Fotoğraf: Vartan Derunyan / Kaynak: Tekeyan Kültür Merkezi, Lübnan).

ğin üstesinden gelme ve birleşik bir cephe oluşturma konusunda ciddi bir şekilde başarısız oldular.

Bu anlamda, Ramgavar liderleri haklı bir şekilde var olan siyasi partilerin ulusal birliği sağlayabilecek bir araçtan çok, bunun önünde engel olduklarını işaret etmişlerdi. İronik bir şekilde, tüm ağır şartlarına rağmen, mültecilerin kamplarda belirli oranda bir ulusal birliğe daha açık olduğunu iddia ediyorlardı:

İnsanlar sefalet içinde yaşasalar da, gündelik hayatın keyfini çıkarıyorlar, para kazanıyorlar ve milli duygularını koruyorlar. Kiliseye gitmeyi, çocuklarını okula göndermeyi ve her gün *Ermeni olduklarını ve Ermeni kalmaları gerektiğini* hatırlamayı seviyorlar (...) ⁷⁶

Daha önemlisi, siyasi partilerin Suriye'deki Ermeni mültecilerin gelecekteki statüleri hakkında farklı ve sıklıkla çelişen görüşleri vardı. Hınçak ve Ramgavar çevreleri Suriye'deki Ermeni mevcudiyetini geçici –“misafir” olarak– görürlerken, EDF aksi-

76 Vurgular bana aittir. “Kemperu şurç” [Kamplar üzerine], *Yeprad*, 30 Ağustos 1930.

ne Ermenilerin Suriye’de kalıcı iskânı ve buraya tam entegrasyonunu savunuyordu.

Ermeni siyasi partileri arasındaki çekişmenin temeli, Sovyet Ermenistanı’nın Ermeni mülteciler için rolüne dairdi. Ramgavar ve Hınçak çevreleri, misafirlik söylemlerini Sovyet Ermenistanı yanlısı bir tutum takınarak çerçevelemişlerdi ve yurda dönüşü savunmuşlardı.⁷⁷ Hınçak çevreleri, Sovyet Ermenistanı’nın etnik bir Ermeni kimliğini korumanın hem mümkün hem de güvenceli olduğu tek yer olduğuna inanıyorlardı: “Asimilasyonu engellemenin yalnızca bir yolu var, Ermenistan’a bakmak ve eğer burayı terk edeceksek, yalnızca Ermenistan’a gitmek için terk etmek (...).”⁷⁸ Ayrıca Sovyet anavatanıyla ilişki kurarak, Ermenilerin Araplara hiçbir gizli siyasi hedefleri olmadan yalnızca Suriye’de “iktisadi bir toplum” kurmayı arzuladıklarını ispat edebileceklerini iddia ediyorlardı.⁷⁹ Buna ek olarak, Hınçak çevreleri, Ermeni toplumlarının Suriye’nin yerel siyasetine mesafeli durmaları ve onun yerine kendi toplumsal meselelerine odaklanmaları gerektiğini savunuyorlardı.⁸⁰

Ramgavarlar ise Ermeni mültecilerin Suriye’ye zorla gelmelerinin yanı sıra statülerinin geçiciliğini ve dolayısıyla yurda dönüş konusundaki istekliliklerini ön plana çıkarıyorlardı:

Ermeniler Suriye’ye isteyerek gelmediler (...) Yine de, anavatanımıza yerleşmek için maddi ve siyasi imkânlarla sahip olmaz, Suriye’yi isteyerek terk edeceğiz (...) *Burada ne kadar uzun yaşarsak yaşayalım, asla kendimizi misafir saymaktan vaz-*

77 Ermeni mültecilerin Ermenistan Cumhuriyeti’ne ve daha sonra yeni kurulan Sovyet Ermenistanı’na dönüşü, Milletler Cemiyeti ve Sovyet yönetimi tarafından öngörüldü. Stalin’in yurda dönüş çağrısını takiben, 1946 ile 1948 yılları arasında 100 bin Ermeni Sovyet Ermenistanı’na yerleştirildi.

78 “Ardakağı tarerayın hosankı” [Göçün asırlardır süren akımı], *Suriagan Mamul*, 13 Haziran 1926.

79 “Surio hayutyayn avak bardavorutyunneren” [Suriye Ermenilerinin en önemli görevleri], *Suriagan Mamul*, 5 Ağustos 1923.

80 S. Dodutyayn, “Kağtaganı odar yergri meç” [Yabancı ülkede mülteci], *Suriagan Mamul*, 18 Kasım 1923; “Kemperu terutyayni” [Kamplardaki durum], *Suriagan Mamul*, 27 Mart 1925.

“Angeğdz khosker Surio Arab mamulin” [Suriye Arap basınına dürüst sözler], *Yevrad*, 21 Mayıs 1930.

geçmeyeceğimiz için, bizi Suriye’de iskân etmeyi denemenin boşça bir çaba olduğu konusunda hemfikiriz.⁸¹

Ramgavarlar, aynı zamanda Suriye vatandaşlığını almayı gerekli görüyorlardı, böylece Ermeni mültecilerin hukuki statülerini yükseltmeleri mümkün olacaktı, *Ermeniliklerini* kaybetmeden işe yarar ve sadık vatandaşlar haline geleceklerdi.⁸²

Mayıs 1930’da *Yevrad*, Suriye Arapça basınına ve daha geniş Suriye toplumuna seslenen bir dizi makale yayımladı ve şu nu beyan etti: “Biz [vatandaş olan Ermeni mülteciler] *ev sahiplerimize sadığız*, Fransızlara müteşekkiriz ve Arapların dostu yuz (...)”⁸³

81 Vurgular bana aittir. “Angeğdz khosker Damasgosi el Qabasin”, *Yevrad*, 14 Mayıs 1930.
 82 Giligetsi, “Inç bedk e mi Suriahayutyum? Azkayin bahbanum yev azkayin miutyun” [Suriyeli Ermeniler ne yapmalı? Ulusal muhafaza ve ulusal birlik], *Yevrad*, 3 Ocak 1927.
 83 Vurgular bana aittir. “Angeğdz khosker Damasgosi el Qabasin”, *Yevrad*, 14 Mayıs 1930; “Angeğdz khosker Surio Arab mamulin” [Suriye Arap basınına dürüst sözler] *Yevrad*, 21 Mayıs 1930.

Tersine, EDF radikal bir şekilde farklı bir strateji izledi. Fransız Manda İdaresi'yle ittifak kuran EDF mensupları Ermenistan'daki komünist rejime karşı düşmanca bir tutum içindeydiler. Bu nedenle parti, milliyetçiliği ön plana çıkararak ve dil, gelenekler ve kültür gibi etnik nitelikleri güçlendirerek, sürgündeki Ermeni toplumlarının muhafazasını ve güçlendirilmesini savundu. Esas olarak, Suriye uyruğuna geçmemeye ve bunun yerine Milletler Cemiyeti tarafından tanınacağı ümit edilen birleşik bir "ulusal grup" oluşturmaya teşvik edilen Ermeni mültecilerin izolasyonunu savundular.⁸⁴ Fakat Taşnak liderlerinin "izolasyon" stratejilerinde tutarlı olmadıklarını ve Suriye Meclisi'nde temsilcileri olmasına da eşit derecede istekli olduklarını hatırlamakta fayda var.⁸⁵

Taşnak-Fransa işbirliği üzerine yazan Topuzyan, "EDF mensuplarının karşılıklı fayda sağlanacak şekilde Fransız diplomasisinin elindeki enstrümanlar olduğunu" ileri sürmüştü.⁸⁶ Örneğin parti, Ermeni mülteciler arasında halk desteğinden mahrum olmasına rağmen, her zaman Suriye Meclisi'nde bir sandalye temin etmeyi başardı.⁸⁷ Hatta EDF, Fransızların Kuzey Suriye'deki iskân politikasını da destekledi ve bunu açıkça beyan etti: "Evet, biz Suriye'ye yerleşiyoruz, fakat *misafir olarak değil, ev sahiplerimizi besleyecek ve zenginleştirecek işe yarar unsurlar olarak (...)*"⁸⁸

Partinin tüm mülteci topluluğunu onun temsil ettiğini varsayan stratejisi, Ermeni mültecilerin Fransız emperyalist ajan-dasıyla özdeşleştirilmesini pekiştirdi, dolayısıyla onları Suriye milliyetçilerinin hedefi haline getirdi. Yine de EDF mensupları, Ermeni karşıtı retoriğe karşı çözümü, Fransız Manda İdaresi'nden destek ve müdahale istemekte buldular.⁸⁹ Böylesi stra-

84 Margaryan, *Hayots tseghaspanutyan*, s. 144.

85 A.g.e.

86 Topuzyan, *Siriayi ev Libanani*, s. 209.

87 Avedis Incecikyan (1923), Nareg Abrahamyan (1926), Movses Der Kalustyan (1928), a.g.e.

88 Vurgular bana aittir. Nikol Aghbalyan, *Syria and Us*, Kahire, 1932, s. 12.

89 "Hay-Arab haraperutyunnerı Surio meç; Skhal akhdacanaçutyun mı" [Suriye'de Suriyeli Arap ilişkileri; Yanlış bir teşhis] *Yep-rad*, 30 Nisan 1930. *Yep-rad*'ın *Husaper*'e cevabı.

tejiler, Ermeni siyasi partiler arasındaki ideolojik bölünmenin derinleşmesine kaçınılmaz bir şekilde katkı sundu. Özellikle Ramgavarlar, Fransızların daha fazla işin içine girmesinin nihai olarak eğitimsiz Arap kitleleri Ermenilere karşı daha agresif hale getireceğini iddia ediyorlardı.⁹⁰

Dahili bölünmelere ve çatışmalara rağmen, Ermeni karşıtı söylem, Ermeni siyasi eliti için, Ermeni mültecileri ortak bir dış tehdide karşı mobilize etmek ve yeniden birleştirmek adına önemli bir kaynak olmuştu. Savaşlararası dönemde birleşik bir Ermeni toplumu oluşturulamamış olsa bile, sağlam kurumlarıyla belirgin bir toplum Suriye ve Lübnan'da zaman içinde ortaya çıktı.

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ve Anadolu Ermenilerine yönelik soykırım, Fransa'nın daha sonra uluslararası manda yönetimi kuracağı Suriye'ye emsalsiz bir mülteci akımı yarattı. Hıristiyan oldukları ve Arapça konuşmadıkları için Suriye nüfusunun ekseriyetinden farklı olan Ermeni mülteciler, Suriye milliyetçileri tarafından "hariciler" olarak kategorize edildiler. "Misafir" ve "ağırlanan mülteciler" gibi etiketler, hukuki statülerine bakılmaksızın Ermenilerin ötekiliğini vurgulamak için sistematik bir şekilde kullanıldı.

Fransız vesayeti altında vatandaşlık, oy hakkı, dahil edilme ve dışlanma meseleleri etrafında ortaya çıkan Ermeni karşıtı söylem, adeta İslâm ve Araplıkla özdeşleştirilen Suriye milli kimliğinin tanımını konsolide ederek hayati bir rol oynadı. Dahası, Milletler Cemiyeti ve Fransız Manda İdaresi tarafından uygulanan politikalar, ev sahibi toplum ile yeni gelen toplum arasındaki boşluğu daha da büyük hale getirdi.

Karşılığında, Suriye'deki Ermeni siyasi partiler, Ermeni karşıtı söylemi Ermenileri bunun karşısında ve/veya etrafında mobilize etmek için kullandılar. Nihayetinde, manda dönemi boyunca bu söylemler arasındaki ikili mücadele karşılıklı olarak birbirini dışlayan ulusal kimlikler yarattı.

90 A.g.e.